

НАЗВИ ДРУГИХ СТРАВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ПИСЬМЕННИКІВ ХVІІІ-ХІХ СТ.)

NAMES OF SECOND COURSES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (BASED ON THE TEXTS OF WRITERS OF THE XVIII-XIX CENTURIES)

Вікторіна О.М.,

orcid.org/0000-0002-3083-7317

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти

Комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

Пропоновану статтю присвячено дослідженню назв других страв в українській мові на матеріалі художніх творів письменників ХVІІІ-ХІХ ст. До аналізу залучено тексти таких авторів: І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, С. Александрова, Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, В. Стефаника, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, М. Кропивницького, Л. Глібова, О. Кобилянської, Г. Хоткевича. Під час аналізу матеріалу використовуємо таку класифікацію: лексико-тематична група «Назви страв», лексико-тематична підгрупа «Назви других страв», лексико-семантичні підгрупи «Назви страв із вареного тіста», «Назви страв із яєць», «М'ясні страви», «Назви других страв із круп», «Назви других страв із плодів овочевих культур». У цій статті проаналізовано дві останні. Із творів виокремлено такі компоненти підгрупи «Назви других страв із круп»: *каша, мамалиґа, пуптя, тетеря, голубці, кулеша, зубці, рябко*; і такі з підгрупи «Назви других страв із плодів овочевих культур»: *картопля (бараболі), квасоля (фасоля), горох, біб, капуста із свининою (капустка з свининою), шпундра*.

У праці здійснено аналіз їх частотності. Установлено, що з першої аналізованої підгрупи до найчастіше вживаних належать лексеми *каша* (виявлено у творах 11 авторів), значно рідше *мамалиґа, пуптя* (3 письменники), *тетеря, голубці* (2 автори); *кулеша, зубці, рябко* зафіксовано по 1 разу.

У другій підгрупі найчастіше використовували назви *картопля* (5 письменників), *бараболя* (3 автори); *квасоля (фасоля)* (3 письменники); *капуста із свининою (капустка з свининою)* (2), *горох* (2); *шпундра, боби* виявлено в одному творі.

5 назв, 33 %, відносяться до пасивної лексики, що дозволяє вважати їх історизмами: *зубці, пуптя, рябко, тетеря, шпундра*; 2 назви, 13 %, – діалектизми: *бараболя, кулеша*.

Проведено паралелі між лексичними значеннями назв страв, зафіксованих у лексикографічних джерелах ХІХ ст., і сучасними.

У тексті статті збережено оригінальний правопис цитатій і тлумачень з метою точнішого сприйняття інформації. Зазначено демінутивні форми лексем, тоді як аугментативних не виявлено ні в аналізованих текстах, ані в словниках. Також проаналізовано віднайдені в текстах рецепти приготування страв. Виявлено, що письменники аналізованого періоду жодного разу не використали такі назви других страв: *манка, перловка, плов, пюре, рагу*. Це дозволяє припустити, що ці лексичні одиниці були запозичені в українську мову з інших у ХХ ст.

Ключові слова: мовна картина світу, лексико-тематична група, лексико-тематична підгрупа, лексико-семантична підгрупа, назви других страв, лексичне значення.

The article is devoted to the study of the names of second courses in the Ukrainian language based on the texts of writers of the XVIII-XIX centuries. Texts by such authors as I. Kotlyarevsky, M. Gogol, G. Kvitka-Osnovyanenko, L. Borovikovsky, P. Gulak-Artemovskiy, S. Alexandrov, T. Shevchenko, Panas Myrnyi, I. Nechui-Levitsky, I. Franko, V. Stefanyk, I. Karpenko-Karyi, M. Kotsyubynsky, M. Kropyvnytsky, L. Glibov, O. Kobylanska, G. Khotkevych were taken for analysis. The following classification as lexical and thematic group "Names of courses", lexical and thematic subgroup "Names of second courses", lexical and semantic subgroups "Names of courses from boiled dough", "Names of egg courses", "Meat courses", "Names of second courses from cereals", "Names of second courses from fruits of vegetable crops" was used in the analysis of the material. The last two are analyzed in this article. The components such as *porridge, mamalyga, putrya, teterya, holubtsi, kulesha, zubtsi, ryabko* from the subgroup "Names of second courses of cereals" and *potatoes (baraboli), string beans, peas, beans, cabbage with pork, shpundrya* from the subgroup "Names of second courses from fruits of vegetable crops": selected from the works.

The analysis of their frequency is carried out in the work. It is established that from the first analyzed subgroup the most frequently used lexemes are *porridge* (in the works of 11 authors), much less often *mamalyga, putrya* (3 authors), *teterya, holubtsi* (2 authors); *kulesha, zubtsi, ryabko* are fixed 1 time.

Names of *potatoes* (5 writers), *barabolya* (3 authors); *string beans* (3 writers); *cabbage with pork* (2), *peas* (2) were used most often in the second subgroup. *Shpundrya* and *beans* are found in one work.

5 names, 33%, belong to the passive vocabulary, which allows us to consider them historicisms: *zubtsi, putrya, ryabko, teterya, shpundrya*; 2 names, 13%, – *dialectisms: barabolya, kulesha*.

Parallels are drawn between the lexical meanings of the names of dishes recorded in lexicographic sources of the XIX century, and modern sources.

The text of the article preserves the original spelling of citations and interpretations in order to more accurately perceive the information. Diminutive forms of tokens are indicated, while augmentative ones are not found either in the analyzed texts or in dictionaries. Recipes for cooking found in the texts are also analyzed. It was found that the writers of the analyzed period never used the following names of second courses: *semolina*, *pearl barley*, *pilaf*, *purée*, *ragout*. This suggests that these lexical units were borrowed into the Ukrainian language from others in the twentieth century.

Key words: linguistic picture of the world, lexical and thematic group, lexical and thematic subgroup, lexical and semantic subgroup, names of second courses, lexical meaning.

Постановка проблеми. Мова є відображенням картини світу нації. Через дослідження важливих у житті людини груп лексики можемо краще зрозуміти менталітет й сутність народу, його цінності. До таких груп належать назви на позначення спорідненості, одягу, предметів побуту, а особливо вагома лексика – номінації на позначення їжі. Ще в XIX ст. було здійснено перші спроби записати назви страв українців й описати способи їх приготування [1; 2; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематичну групу лексики «Назви страв» у говірках української мови досліджували такі науковці: Л. Борис [4], З. Ганудель [5], Е. Гоца [6], Н. Загнітко [7], Г. Вешторт [8], М. Волошинова [9], О. Осирко [10], В. Різник [11], Є. Турчин [12] та ін. Описано цю групу на матеріалі східно-степових, східнослов'янських, буковинських, поліських, східноподільських, південнолемківських говірок. Назви продуктів харчування на матеріалі українських пам'яток XIV–XVII століття описав у дисертаційній роботі С. Яценко [13]. У нашій попередній розвідці було зроблено частотний і лексико-семантичний аналіз назв перших страв в українській мові на матеріалі текстів письменників XVIII–XIX ст. [14].

Отже, тема досить актуальна. Однак назви других страв у творах українських письменників зазначеного періоду ще не були об'єктом спеціального розгляду.

Об'єкт дослідження – тексти творів письменників XVIII–XIX ст. До аналізу залучено такі тексти: «Енеїда» (1798-1842) І. Котляревського; «Ніч перед Різдом» (1832) М. Гоголя; «Пархімове снідання» (?), «Конотопська відьма» (1833), «Сватання на Гончарівці» (1835), «Сердешна Оксана» (1841) Г. Квітки-Основ'яненка; «Багатий» (?) Л. Боровиковського; «Сидить Петро у Полтаві» (1848) П. Гулака-Артемівського; «Вовкулака» (1848) С. Александрова; «Петрусь» (1850) Т. Шевченка; «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875) Панаса Мирного; «Кайдашева сім'я» (1878), «Чортяча спокуса» (1884), «В Карпатах» (1884), «Голодному й опеньки – м'ясо» (1887) І. Нечуя-Левицького; «Борислав сміється» (1882) І. Франка; «Мартин Боруля» (1886); «Сто тисяч» (1889) І. Карпенка-Карого; «Новина» (1898-1899) В. Стефаніка; «Ялинка» (1891),

«Пе-коптьор» (1896) М. Коцюбинського; «Олеся» (1891) М. Кропивницького; «Огонь і Гай» (1893) Л. Глібова; «Некультурна» (1897), «Земля» (1895–1901) О. Кобилянської; «Різдвяна ніч» (1899) Г. Хоткевича. У дужках зазначено роки написання творів. Якщо така інформація не зберіглася, то поставлено знак (?).

Предмет дослідження – назви на позначення других страв.

Мета – зробити лексико-семантичний, етимологічний, частотний аналіз назв других страв, зафіксованих у художніх творах XVIII–XIX ст.

Постановка завдання

Визначено такі завдання для досягнення поставленої мети:

- 1) у художніх текстах творів українських письменників зазначеного періоду знайти назви на позначення других страв;
- 2) проаналізувати частотності їх уживання авторами;
- 3) дослідити лексичне значення назв страв;
- 4) визначити, які з аналізованих назв є застарілими;
- 5) зробити етимологічний аналіз лексем;
- 6) виявити можливість утворення демінутивних форм;
- 7) якщо зрозуміло з контексту, описати, з яких продуктів готували страви.

Виклад основного матеріалу. До других страв відносимо такі: 1) приготовлені гарячим способом; 2) у складі яких або зовсім відсутня рідина, або наявна в невеликій кількості; 3) вживаються як окремі страви. Матеріал цієї лексико-семантичної групи ділиться на такі лексико-семантичні підгрупи: «Назви страв із вареного тіста», «Назви страв із яєць», «М'ясні страви», «Назви других страв із круп», «Назви других страв із плодів овочевих культур». Зрозуміло, що такий поділ буде умовний, тому що іноді важко чітко класифікувати страву. Наприклад, під час приготування *голубців* використовують як крупи, так і овочі, зокрема капусту. У цій розвідці аналізуємо дві лексико-семантичні підгрупи: «Назви других страв з круп», «Назви других страв із плодів овочевих культур». Цитацію подаємо мовою оригіналу, тому що вважаємо, що переклад може призвести до неправильного сприйняття тексту.

Лексико-семантична підгрупа «Назви других страв, приготовлені з круп» об'єднує такі одиниці: *каша, мамалига, пупря, тетеря, голубці, кулеша, зубці, рябка*.

Каша. У сучасній українській мові ця лексема функціонує з таким значенням: «Страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці» [15, IV, с. 125]. Аналогічно слово тлумачили лексикографи XIX ст.; крім лексеми *каша*, зафіксована демінутивна форма *кашка* [16, II, с. 228]. Лексема є і в словнику В. Даля зі значенням «густовата пища, крупа варена на воді или на молокѣ» [17, II, с. 100]. У М. Маркевича знаходимо детальний опис круп, з яких могли готувати кашу: «Каша бывает пшенная, гречневая, овсяная, ячная и пр. и пр.» [1, с. 156]. Етимологи виводять слово з псл. *каѣа*, початкове значення «просіяне потовчене зерно» або «проціджена (густа) їжа» [18, II, с. 410].

Цю назву страви виявлено у творах одинадцятьох авторів: *Тут їли рознії потрави, І все з полив'яних мисок, ... На закуску куліш і кашу...* (І. Котляревський); *Горицок із кашею хороший* (Л. Боровиковський); *А я й каші ще не їв...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горщику, підіймаючи затужавілий вершок угору* (І. Нечуй-Левицький); *Була лемішка, пупря, кваша, индик, печене поросля, Вареники, молошна каша...* (С. Александров); *Густенька каша, Та каша, бачте, та не наша...* (Т. Шевченко); *Від чобіт його, у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, щоб чути було запах дьогтю; а кожному відомо, що він мазав їх найкращим смальцем, якого, гадаю, інший мужик з радістю поклав би собі в кашу* (М. Гоголь); *Незабаром цілий стіл був заставлений усякою стравою: борщем, кашею, впеченим порослям* (Панас Мирний); *Тут у винницькій каці місяць тісто трое разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах да на катрагах кашу* (П. Куліш); *Закуплено три величезні китли, де мала варитися каша для робітників...* (І. Франко); *А то збереться компанія, та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раки...* (І. Карпенко-Карий).

З наступних текстів можемо зрозуміти, якої густоти могла бути каша, з чим її їли, з яких круп варили: *Хто, було, закликає, нагодує його, хто й додому паляничку або грудку каші дасть...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Щедрик, ведрик! Дайте вареник, Грудочку кашки, Кільце ковбаски!* (М. Гоголь); *Одже й каші на шматок* (Г. Квітка-

Основ'яненко); *Сьогодні бажо молошної каші, а завтра вже і не треба, давай їй коржа з салом* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Купцеві зараз чайничок настановить, а усе мала у себе; простому народу доброго борщу з салом постановить; паничеві молошної каші подасть* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Була лемішка, пупря, кваша, индик, печене поросля, Вареники, молошна каша Ї варене з морквою гуся...* (С. Александров); *От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку, та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою, та пишоняну кашу до олії...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *– А каша є у вас? – Нема, хіба хто зробить крупи з ячменю* (І. Нечуй-Левицький); *Від чобіт його, у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, щоб чути було запах дьогтю; а кожному відомо, що він мазав їх найкращим смальцем, якого, гадаю, інший мужик з радістю поклав би собі в кашу* (М. Гоголь); *Отам би каші наварить з таранькою та попоїсти по-чумацьки...* (І. Карпенко-Карий); *– Як поставиши до вогню борщ та кашу, то вимети хату та накришиши сала на вишкварки до каші, – знов порядкувала Кайдашиха...* (І. Нечуй-Левицький). Отже, з контекстів можемо зробити такі висновки: 1) крупи в каші могли бути настільки круто звареними, що її їли *шматками*; 2) каша могла бути *молочною*; 3) варили кашу *пишоняну, ячмінну*; 4) кашу могли їсти з *олією, смальцем, вишкварками, таранькою*.

У сучасній мові слово активне, лексичне значення не змінилось.

Мамалига. У сучасній українській мові це слово вживано в такому значенні: «Густа каша з кукурудзяного борошна» [15, IV, с. 615]. В. Даль також зафіксував це слово: *мамалыга новорос.* «круто заваренная каша или затируха изъ кукурузной муки» [17, II, с. 302]. За ремаркою можемо визначити місце, у якому лексикограф виявив слово: це територія сучасної України. Є ця лексема у Б. Грінченка зі значенням «Родъ кушанья изъ кукурузной муки» [16, II, с. 304]. Запозичення з молдавської і румунської мов; мол. *mămăligă*, рум. *mămăligă* < лат. *milium* «просо, пшоно» < гр. *μελίνη* «просо» [18, III, с. 376].

Назву цієї страви виявили в творах трьох авторів: *Всипала я кукурудзяне борошно в окріп, мішаю ложкою мамалигу* (І. Нечуй-Левицький); *"Ади, ади! – каже. – А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки, як патики, такі тонкі та худі!"* (О. Кобилянська); *Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх, коли він переступив поріг хати...* (М. Коцюбинський).

З наступних прикладів можемо зрозуміти, що мамалига була досить густою стравою, яку їли шматками: *...мати Йонова, стара сухорлява Аніка, саме вийняла з низької печі – коптюра – казанок і викинула з нього жовтий, запашний і паруючий буханець мамалиги на триногий мас* (М. Коцюбинський); *Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі...* (М. Коцюбинський).

В одному творі виявлено демінутив: *Та й так погадала собі: "Ей, зварю я ще одну мамаличку, може, буде треба, най буде!" Та й дивіться, як воно склалося! Михайлик буде її їсти! Я її для нього зварила!* (О. Кобилянська).

Зараз лексема активна, значення не змінилося.

Путря. В академічному словнику лексему пояснено так: «Страва з ячної крупи й солодкого квасу» [15, VIII, с. 404]. У лексикографічних джерелах ХІХ ст. зафіксовані такі значення: «кушанье у крестьянъ, общее съ остзейскими и финляндскими крестьянами» [19, с. 305]; «родъ кушанья изъ свареннаго ячменя и сладкаго квасу» [16, II, с. 502]. В. Даль у своїй багатотомній праці теж пояснює це слово: *пўтра* *эст.* «похлебка изъ разн. овощей, крупъ и молока; ее варятъ в субботу на всю неделю»; *пўтра* *вор.* «пшениная каша въ масле» [17, III, с. 564]. За ремаркою зрозуміло, що готували цю страву на території Воронежської області, тобто там, де були поселення етнічних українців. Вітчизняний етнограф М. Маркевич записав досить детальний рецепт цієї страви: «зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсипати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу» [1, с. 157]. Етимологи пояснюють походження слова як запозичення з балтійських мов; лит. *putrà* «каша; юшка», *pūtera* «густа каша», лтс. *putra* «каша» пов'язані з лит. *pūsti* «здуватися, пухнути» [18, IV, с. 641].

Ця лексема зафіксована у творах трьох авторів: *Тут їли рознії потрави.. На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу* (І. Котляревський); *Була лемішка, путря, кваша, индик, печене порося...* (С. Александров); *Або, чи не траплялося вам, часом, їсти путрю з молоком?* (М. Гоголь).

Зараз цю страву не готують, тому лексема пасивна.

Тетеря. У «Словнику української мови» подано такі значення: 1. «Страва з борошна та пшона»; 2. «Страва із сухарів або хліба з водою, сіллю, цибулею та олією» [15, X, с. 103]. П. Білецький-Носенко зафіксував його зі значенням «Тюря. Запорожское кушанье» [19, с. 351]. В. Даль пояснює слово *тюря*

так: «самая простая ѣда: хлѣбъ или сухари, корки, покрошенныя въ водѣ съ солью; хлѣбная окрошка на квасу, ино съ лукомъ; иногда крошево хлѣбное во щахъ» [17, IV, с. 463]. Більш детальний опис приготування цієї страви знаходимо в «Коментарі...» до «Енеїди»: «страва з розведеного борошна або товчених сухарів», «можна приготувати нашвидкуруч: накрити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити — і тетеря готова» [20]. Український етнограф М. Маркевич зафіксував такий рецепт: «Взять гречишнаго тѣста, разболтать какъ для блиновъ, вымытъ пшена равное количество съ мукою, варить въ горшкѣ, посолить и положить масла постнаго или скоромнаго, наконецъ все это вмѣстѣ вскипятить» [1, с. 163]. Аналогічно лексему розтлумачено і в словнику Б. Грінченка: «родъ кушанья: а) изъ муки; б) изъ сухарей» [16, IV, с. 271]. Слово має затемнену етимологію. Деякі дослідники пов'язують з *терти*, однак у більшості етимологів це викликає сумнів [18, V, с. 562].

Лексему вдалося знайти у творах двох авторів: *Так і я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити* (І. Котляревський); *Тягніть Петра на вечерю, Любії дівчата, Ставте на стіл ви тетерю Та ріжте курчата!* (П. Гулак-Артемівський).

Слово відноситься до пасивної лексики.

Голубці. Укладачі академічного словника так пояснюють це слово: «Страва з м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустяних листках» [15, II, с. 119]. Лексема зафіксована ще у П. Білецького-Носенка, однак рецепт трішки відрізняється від сучасного: «постное кушанье: пшениная каша, комками завернутая в капустяные листки, опять приваренная и потомъ облитая постнымъ масломъ» [19, с. 101]. Так само слово розтлумачено з і в Б. Грінченка [16, I, с. 20-21]. М. Маркевич теж записав рецепт цієї страви як пісної: «Пшениная каша, завернутая въ листьа капусты, и поджаренная въ постномъ маслѣ. При подачѣ должно быть постное масло, поджаренное съ лукомъ» [1, с. 152]. У словнику В. Даля знаходимо такі пояснення: *юж.* «галуша; капуста чиненая пшеномъ, постное блюдо || *ниж.* мордовскія серьги: проволочное кольцо съ подвѣснымъ пучкомъ пуха; *твр.* Серьги корелокъ: серебряное кольцо съ подвѣшеннымъ въ немъ крестикомъ» [17, I, с. 361]. Ремарка *юж.* дозволяє припустити, що в ХІХ ст. цю страву готували на півдні російської імперії, а саме в Україні, тоді як на інших територіях це слово з кулінарним значенням, а, відповідно й страва, не були поширені. Етимологія досить прозора, похідне утворення від *галуб*, зумовлене певною подібністю форми [18, I, с. 557].

Слово виявлено у двох авторів: *На весілля прилагодила все файно: м'яса, цілого барана, голубців, відро горілки, все, що треба, а сама пішла до шлюбу* (О. Кобилянська); *Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю* (М. Коцюбинський). В обох випадках голубці готували як святкову страву, на весілля й на Святий вечір. У сучасній українській мові слово поширене. На основі цієї страви виникла ще одна, це спричинило й утворенню нової описової назви *ледачі голубці*.

Кулеша. У «Словнику української мови» лексему зафіксовано з позначкою *діал.* з таким значенням: «Страва з кукурудзяного борошна» [15, IV, с. 390]. Очевидно, слово має те ж походження, що й *куліш* – «Густий суп (звичайно з пшена)» [15, IV, с. 391]. Походження не зовсім ясне. Етимологи припускають походження з псл. з суф. *ěšь-* від кореня **kul-*, наявного в *кулага* «густа страва з борошна» або з угорської мови; уг. *koles* «просо» [18, III, с. 134]. У лексикографічних джерелах ХІХ ст. має таке значення: «очень жидкая кашаца, сваренная изъ пшена» [19, с. 199], «жидкая каша» [16, II, с. 322]. У словнику В. Даля воно також зафіксовано, але укладач не дав розгорнутого опису, пояснив так: «кулѣшь» [17, II, с. 220]. У М. Маркевича зафіксовано такий рецепт: «Смыть крупъ или пшена въ горшкѣ, залить водой и сварить съ постнымъ или коровымъ масломъ, или съ свинымъ саломъ» [1, с. 155]. З опису незрозуміло, це перша страва чи друга.

Лексему вдалося знайти в творі одного автора, О. Кобилянської. Але, незважаючи на це, знаходимо багато цінної інформації для аналізу: *Часом не мали в хаті й по кілька день молока, кусня кулеші, а вона вдавала, що й не знає їх* (О. Кобилянська); *Але зате приніс я тобі муки на кілька кулеш* (О. Кобилянська); *Враз із циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полі добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити і з нею на заробіток ходити по чужих людях та по Бессарабії* (О. Кобилянська). Отже, з контексту робимо висновки: по-перше, *кулеша* – страва не рідка, а така, що *їли шматками*; по-друге, її готували з *борошна, кукурудзяної крупи*; по-третє, від слова утворюється деминутив. В. Гнатюк, український мовознавець, етнограф, фольклорист, записав такий рецепт на Бойківщині: «Як купит хто кукурудзяної муки, варит кулешу, бо кукурудза не родит ся в нас. Як скіпит окріп, наділлют, всиплют муки і заварюют. Відтак вимішают і положат на огонь, засмажут, висиплют на стів і їдят із капустов не дуже густо зваренов, або з молоком, чи з салом. Як є риба і зварят, то їдят із кулешов. Їдят кулешу також із борщем. Кулеші варят мало» [3, с. 590].

У літературній мові слово неактивне.

Зубці. У «Словнику української мови» лексему зафіксовано з таким значенням: «Страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених» [15, III, 728]. У «Коментарі...» до «Енеїди» І. Котляревського подано досить детальний рецепт страви: «кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям» [20]. Аналогічний рецепт зафіксував і М. Маркевич [1, с. 153]. Слово виявлено тільки в одному творі: *Тут їли рознії potravи. На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу* (І. Котляревський). Найімовірніше, страва не була дуже поширена серед українців. У сучасній мові слово неактивне.

Рябка. Лексема є в академічному словнику зі значенням «Каша з пшена й розтертого в дрібні кульки борошна» [15, VIII, с. 921], але в сучасній мові неактивне. У «Коментарі...» до «Енеїди» зафіксоване таке значення: «страва з гречаного борошна і пшена, в назві вгадується іронічний підтекст – для Рябка, мовляв» [20]. У Б. Грінченка слово зафіксовано зі значенням «Родь варенаго кушанья изъ пшена и гречневой муки» [16, IV, с. 91]. Слово виявлено тільки в одному творі: *Рябка, тетерю, саламаху – Як не було – поїли з маху* (І. Котляревський).

Лексико-семантична підгрупа «Назви других страв, приготовлені з плодів овочевих культур» містить такі одиниці: *картопля* (*бараболі*), *квасоля* (*фасоля*), *горох*, *біб*, *капуста із свининою* (*капустка з свининою*), *шпундра*. Як бачимо, у більшості випадків під час номінації страв не виникає нове найменування, а на приготовлені плоди переходить назва рослини.

Картопля, бараболі. У творах письменників ХІХ ст. вдалося знайти п'ять епізодів, коли для номінації використовували слово *картопля*: *Воно й правда, що тут робота на горах важка, а харчею служить житній, вівсяний хліб та водяна картопля* (І. Нечуй-Левицький); *То було і яєчко і молочко і сметанка в празник, а тепер хліб та картопля варена — от тобі й усе...* (Г. Хоткевич); *Гаєм хтось Огонь покинув, — Чи подорожній там, чи косарі були, Чи, може, вівчарі картопельку пекли...* (Л. Глібов); *А ви – галушечки, картопельку, кулешик, чухоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає...* (І. Карпенко-Карий); *Було, картопельку з сирівцем їм, а посесіонні гроші у строк висилаю* (М. Кропивницький). Останні лексеми вжиті в зменшено-пестливій формі. Як бачимо з контекстів, цю рослину в їжу споживали небагаті люди. Також знайшли три випадки, коли герої готували страву з цього коренеплоду,

називаючи її **бараболя**: *Прийшов чорний до білої Попоїсти бараболі...* (І. Нечуй-Левицький); *А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолю і бараболі, – се не мало попросту нікого обходити* (О. Кобилянська); *Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, аби їли* (В. Стефаник). Лексема **бараболя** виникла внаслідок фонетичних видозмін назви німецької землі *Brandenburg*, через яку картопля поширювалася на схід [18, I, с. 137]. Ця рослина досить міцно ввійшла в кухню українців. Зараз її варять, печуть, смажать в найрізноманітніших варіаціях. У зв'язку з цим виникли нові назви: *м'ята картопля, в кожухах, смажена* тощо.

Для варених бобових плодів не утворилися ніякі спеціальні номінації, на страви перейшли назви рослин.

Квасоля (фасоля). Опис її вживання в їжу зафіксовано в трьох творах: *...А що квасоли та гороху, Борщу, капусти, пирогів, Було всього, ще й не потроху, Аби-б хто на здоров'я ив* (С. Александров); *Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжчій часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиги й фасолі?* (О. Кобилянська); *Варимо червоний борщ, а то більше кислу капусту та горох або фасолю, або біб* (І. Нечуй-Левицький).

Горох. Процес вживання цих бобових у страву описано у двох творах: *...А що квасоли та гороху, Борщу, капусти, пирогів, Було всього, ще й не потроху, Аби-б хто на здоров'я ив* (С. Александров); *Варимо червоний борщ, а то більше кислу капусту та горох або фасолю, або біб* (І. Нечуй-Левицький).

Біб. Цю страву вдалося знайти тільки в одному творі: *Варимо червоний борщ, а то більше кислу капусту та горох або фасолю, або біб* (І. Нечуй-Левицький).

У сучасній українській мові всі ці назви страв з бобових можна вважати активними.

Капуста із свининою (капустка з свининою). Ця страва належить до тих, які мають описові назви. Вдалося виявити її у двох авторів: *Вже й борщику поїсть, капустки з свининою забажа, і вже часом і всміхнеться як чому* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті і в якому на пуцання варила завсіди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінням і засівала на двох грядках на розсаду* (О. Кобилянська). У сучасній українській кухні страва збереглася, однак для її номінації мові зараз часто використовують запозичену лексему *рагу*.

Шпундра. Укладачі академічного словника зафіксували таке значення лексеми: «Піджарена з цибулею свинина та буряки, що відварюються в буряковому квасі» [15, XI, с. 527]. Так само слово тлумачиться і в словнику Б. Грінченка [16, IV, с. 511]. Назву страви зафіксував український дослідник М. Маркевич: «Взять свиной грудины, поджарить съ лукомъ на сковородѣ, положить муки, залить буряковымъ квасомъ, нарѣзать в видѣ шпека буряковъ вместе съ грудиною положить въ горшокъ и сварить» [1, с. 164]. Слово має затемнену етимологію, запозичене з невідомого джерела [18, VI, с. 467]. Назву цієї страви вдалося знайти тільки в одному творі: *Був борщ до шпундра з буряками...* (І. Котляревський). У сучасній мові належить до пасивної лексики.

Висновки.

Отже, аналіз назв на позначення других страв, зафіксованих у текстах української літератури XVIII-XIX ст. дозволяє зробити такі висновки.

1. Ця лексико-семантична група ділиться на такі лексико-семантичні підгрупи: «Назви страв із вареного тіста», «Назви страв із яєць», «М'ясні страви», «Назви других страв із круп», «Назви других страв із плодів овочевих культур».

2. Лексико-семантична підгрупа «Назви других страв з круп» містить 8 одиниць: *каша, мамалига, пуртя, тетеря, голубці, кулеша, зубці, рябка*.

Найчастіше використовували назву *каша* (11 авторів); значно рідше *мамалига, пуртя* (3 письменники), *тетеря, голубці* (2 автори); *кулеша, зубці, рябка* зафіксовано по 1 разу.

3. Лексико-семантична підгрупа «Назви других страв із плодів овочевих культур» містить 7 одиниць. Найчастіше використовували назви *картопля* (5 письменників), *бараболя* (3 автори); *квасоля (фасоля)* (3 письменники); *капуста із свининою (капустка з свининою)* (2), *горох* (2); *шпундра, боби* виявлено в одному творі.

4. Від деяких назв утворилися демінутиви: *кашка, кулешка, мамалічка, картопелька, капустка*. Жодної аугментативної форми не зафіксовано.

5. 8 назв, 54 %, є активними в сучасній українській мові: *каша, мамалига, голубці, картопля, квасоля (фасоля), капуста із свининою (капустка з свининою), горох, боби*.

5 назв, 33 %, відносяться до пасивної лексики, що дозволяє вважати їх історизмами: *зубці, пуртя, рябка, тетеря, шпундра*.

2 назви, 13 %, – діалектизми: *бараболя, кулеша*.

Принадно зазначимо, що письменники аналізованого періоду не використовували такі назви других страв з круп і плодів овочів: *манка, перловка,*

плов, пюре, рагу. У «Словнику української мови», укладеному в 1970-1980 рр., ці лексеми присутні. Це дозволяє зробити такі припущення: 1) українці раніше не готували кашу саме з цих круп (манної, перлової) або готували, але називали цю страву загальним словом *каша*; 2) відбувалось активне запозичення у ХХ ст. назв других страв з інших мов. На користь першого припущення можемо наве-

сти приклади ще деяких назв, які не зафіксовано в тлумачному словнику, але їх активно використовують українці в усному мовленні: *вівсянка, гречка, пшонка*. Отже, в сучасній мові досить активно творяться нові слова на позначення других страв.

Перспективним вважаємо подальший аналіз назв страв і напоїв у творах українських письменників.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

Вор. – воронезьке; гр. – грецьке; діал. – діалектне; *ест.* – естонське; лат. – латинське; лит. – литовське; лтс. – латиське; мол. – молдовське; *ниж.* – нижегородське; *новорос.* – новоросійське; псл. – праслов'янське; рум. – румунське; суф. – суфікс; твр. – тверське; уг. – угорське; *юж.* – південне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Маркевич М. Простонародная кухня, десертъ и напитки. *Обычаи, повгърья, кухня и напитки малоросіянъ*. Київ, 1860. С. 160–171.
2. Чубинський П. Пища Малоруссовъ. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом* : [в 7 т.]. Санкт-Петербургъ, 1872–1878. Т. 7. С. 433–448.
3. Гнатюк В. Народна пожива і спосіб її приправи. *Матеріали до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Т. I. Л., 1899. С. 96–110.
4. Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Чернівці, 2015. 330 с.
5. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. 1. Назви страв, посуду і кухонного начиння. Братислава – Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1981. 211 с.
6. Гоца Е. Назви їжі і кухонного начиння в український карпатських говорах : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2001. 466 с.
7. Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2011. 19 с.
8. Вешторт Г. Названия пищи в говорах Полесья. Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря / отв. ред. Н. Толстой. Москва : Наука, 1968. С. 366–415.
9. Волошинова М. Загальні назви їжі в українських східнослов'янських говірках. *Science and Education a New Dimension: Phylogology*. Vol. 4. 2013. С. 103–108.
10. Осирко О.П. Назви їжі та напоїв у східноподільських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Умань, 2018.
11. Різник В.П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2017. 21 с.
12. Турчин Є. Загальні назви їжі в говорах української мови. *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами* : тези доповідей / [відп. ред. Й. Дзензелівський]. Ужгород, 1982. С. 114–116.
13. Яценко С. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 20 с.
14. Вікторіна О.М. Назви перших страв в українській мові (на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філологія». 2021. 46. 24-32.
15. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
16. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 т. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
17. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / Вступ. ст. А.М. Бабкина, В.П. Вомперского. М. : Рус. яз., 1998. Т. 1–4. Наст. изд. воспр. изд. 1955 г., напеч. со 2-го изд. (1880–1882 г.).
18. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1982–2006. Т. I–VII.
19. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання: Василь Німчук; Відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ : Наук. думка; Київ : АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. 1966. 419 с.
20. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія. URL: <https://Eneidahttps://cutt.ly/HYt8dZV>